

VJEKOSLAV PERICA

A MADONNA HERCEGOVINÁBAN

A VALLÁSI CSODÁTÓL BOSZNIA-HERCEGOVINA FELOSZTÁSÁIG*

A horvát püspökség a Nagy Kilenced (1975–1984) idején etnikai mobilizációt hajtott végre, és a katolikus horvátok vallási ébredését támogatta Mária, a Szent Szűz kultusza révén, akit a népi vallásosság nyelvvel – és ezt az egyház is elfogadta – „Horvátország királynőjének” neveztek el.¹ Ám 1981 júniusában, első látásra az egyházi tekintélyek tudta és elismerése nélkül, megjelent még egy horvát Szűz Mária, az elsőnek *ellenfele*. Hat gyermek a nyugat-hercegovinai Medjugorje falvából jelentette, hogy a Szűzanya többször megjelent nekik, s horvátul beszélt hozzájuk.² Isteni üzeneteket kaptak, amit a helyi ferencesek jelentettek meg és fordítottak le idegen nyelvekre. Pár hét alatt hazai és külföldi zarándokok tömegei özönlöttek el a vidéket, és indították el azt, ami a katolikus egyház története során a leghosszabb ideig tartó Mária-jelenések sorozata lett.³ Ám szabályszerűen minden ilyen mozgalom története egyidejűleg az egyházi-állami és vallási konfliktusokra, a társadalom válságára is utal.⁴

1981 előtt Medjugorje toponímiája még Jugoszláviában is ismeretlen volt. Nyugat-Hercegovinában főképp katolikus horvátok élnek, valamennyi muzulmán és nagyon kevés pravoszláv szerb (a relatíve nagy pravoszláv közösséget a második világháború alatt tizedelték meg az usztasák). De e térség lakosai inkább voltak ismertek Nyugat-Európában, sokan közülük éveket töltöttek el a német, osztrák, francia, olasz és más börtönökben, mivel főleg koldulással, csempészéssel és kisebb lopásokkal foglalkoztak. A helyi ferencesek saját nyájukat tükrözték. A vidék a militáns katolikusok fészke volt, akiknek haragja az 1930-as években tetőzött az egyházak közti viták idején. Krisztus halálának 1900. évfordulója (1934) alkalmával a čitluk-medjugorjei parókia katolikus horvátjai egy tízméteres betonkeresztet állítottak fel Krstovac hegyén, bő egy kilométerre onnan, ahol később, 1981-ben a Szűzanya megjelent.

* A tanulmány a szerző *Balkanski idoli – Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama* (Balkáni bálványok – Vallás és nacionalizmus a jugoszláv államokban) című kötetének egyik fejezete, mely először angolul jelent meg 2002-ben (*Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, Oxford, 2002). A fordítás a 2006-os szerb kiadás alapján készült (Biblioteka XX. vek, 156/1. kötet, Belgrád, 2006, 254–280. p.). Az epilógus az újabb eseményekről a *Pro Minoritate* számára íródott.

A második világháború alatt sok katolikus csatlakozott a horvát fasisztákhoz, azaz az usztasákhoz. Sok usztasa vezető tanult a ferencesek kolostorában Široki Brijegben, nem messze Medjugorjétól. 1945 februárjában Široki Brijeg elkeseredett harcok színhelye volt az egyesült usztasa és német csapatok, illetve a kommunisták által vezetett partizánbrigádok közt. Mindennek sok áldozata volt, a partizánok elfoglalták az erődítményt, és 12 ott talált egyházi személyt öltek meg. 1945 után 70 nyugat-hercegovinai papot, szerzetest és az usztasa vezetők rokonait ítélték halálra. 67 ferences rendit végeztek ki, akik leginkább az usztasák szövetségesei voltak. A túlélő ferenceseket a következő években összesen mintegy 500 év börtönbüntetésre ítélték. Amíg az ítékezés tartott, a Szűzanya pár jelenését jelentették, ami tömeges zarándoklatot váltott ki. William Christian szerint, aki az európai Mária-jelenések szakértője, a katolikus Szlovéniában és Horvátországban négy jelenésről számoltak be, olyan helyekről, amelyekről úgy hitték, hogy oda a kommunisták által a háború alatt lelőtt áldozatokat temették.⁵

Szűz Mária 1981-es medjugorjei jelenései leginkább a római katolikus egyház és a kommunisták közti harc tágabb kontextusában érthetők meg, valamint a jugoszláviai antikommunista reakció kontextusában, Tito 1980-as halála után. Emellett a *csoda* a mély társadalmi és gazdasági válság⁶ közepette történt meg, amikor az országban nőtt az etnikumok közti feszültség is.

A *csoda* tisztelők tömegeit vonzotta, de éles kritikákkal is szembesült. A kritikusok a mosztári püspök, a rezsim és a Szerb Pravoszláv Egyház (SZPE) voltak. A mosztári püspök, Pave Žanić biztos volt abban, hogy a jelenések helyszínének, a provinciának a ferencesei – akik több mint száz éve nem tisztelték a püspöki tekintélyt – írták a *csoda* forgatókönyvét, hogy megzavarják a püspök tervét a parókiák átszervezésénél az egyházmegyei papok javára. A püspök elsődleges előfeltevése az volt, hogy a gyermek vizionáriusok vagy mentálisan betegek, vagy a ferencesek hipnózis alatt állnak, vagy egyik és másik is. Ám a vizsgálat, amelynek része volt az egészségügyi is, megállapította, hogy egyikük sem beteg. Többször is tesztelték őket, és számos csodás esetet is kivizsgáltak, melyekről a zarándokok beszéltek. A püspököt és a medjugorjei ferenceseket közben kihallgatta a mosztári rendőrség, s az állambiztonság szarajevói központjába szállították őket. Hogy diszkreditálja a ferenceseket és mindörökre begyógyítsa a sebeket az egyházban, a püspök szívesen állt rá az állambiztonsággal való együttműködésre a ferencesek ellenében. Žanić a szarajevói titkosszolgálatnak átadta saját vizsgálatának információit a ferencesekről, akiket ő és a kommunisták is felelősnek tartottak a *csoda* előállításáért.⁷ Žanić különben is haragos volt rájuk az egyik *üzenet* miatt, amiben a Szűzanya a ferences fél elképzelését tartja igazságosnak a parókiák elosztásáról. A püspök támogatva a rendőrséget a fráterek letartóztatásában, és a Vatikántól is kérte megbüntetésüket.

Pave Žanić a látomásokat megélt gyermekek manipulációjáért leginkább a hercegovinai barátokat, Slavko Barbariće, Timoslav Vlašićot és még kettejükét hibáztatta, akiket már korábban kizártak az egyházból.⁸ Ivica Vego, az egyik exkommunikált, aki leginkább ellenállt a püspöknek, ugyanakkor hajlamos volt a gyanús üzletelésre és a szabatos viselkedésre, s először ő lett eltávolítva és figyelmeztetve, hogy tartsa magát távol a gyerekektől.⁹ Később Žanić egy brosúráját is megjelentette erről az esetről. Ezekbe beépítette a vizionáriusokkal készült interjúkat, valamint Barbariće, Vlašić és Vega kihallgatásainak jegyzőkönyveit. A püspök szavai szerint Barbariće, a blagi segédlelkész a miszticizmusért és a katolikus karizmatikus mozgalmakért lelkesedett, amíg Olaszországban pasztorális pszichológiát tanult. A gyermekpszichológia témaköréből magisztrált, és csatlakozott a katolikus karizmatikus mozgalomhoz, a *Comunione e liberazione*hez. Barbariće, Vlašić (a közeli Vitina segédlelkésze) és Vega hittanórákat tartottak a gyerekeknek Medjugorjében. Még a spliti érsek, Franić is, aki a medjugorjei kultusz egyik legtüzesebb hívévé vált, s a karizmatikus vallásosság elsőrangú szakértője volt, azt mondta e sorok írójának egyszer, hogy részt vett a gyermek vizionáriusok *edzésében*, a látomásokra és csodákra való felkészítésben. Ám Žanićtól eltérően Franić azt is állította, hogy a gyerekek tapasztalatai autentikusak és igazi hittől ihletettek, amiből egy olyan imamozgalom alakul, amely a legfontosabb lesz az egyház számára. Barbariće foglalkozása a gyerekekkel nem immorális és vallástalan okokkal volt manipulált, hanem épp ellenkezőleg: a barát kitűnően elvégezte a munkáját, amit el is kellett végeznie.

Három nyugat-hercegovinai ferencst 1982-ban börtönbe is zártak „elenséges propaganda terjesztésének” vádjával, ami a szövetségi büntetőtörvénykönyv szerint bűnténynek számított. A Szűzanya jelenésekor az egyik börtönbe zárt szerzetes, Jozo Zovko a medjugorjei parókia vezetője volt, míg a másik kettő vallási újságot adott ki, amelyeket a rezsím lázadónak és antijugoszlávnak ítélt. Zovkót a jugoszláv politikai rendszerre tett ellenséges és rosszakaratú allúziók miatt vádolták, mert azt harmincéves rabságnak és börtönrendszernek írta le, amely az embereknek *hamis tanítást* nyújt.¹⁰ Zovko 1981. július 11-én, amikor a Szent Jakab templomban jelen volt Žanić püspök is, egyes egyházi személyek hamis tanításairól is beszélt. Az államügyész a hamis tanítások említését a Jugoszláv Kommunista Szövetség, a marxizmus és a szocialista öngazgatás elleni támadásként értékelte. A püspök a mise után összeveszett Zovkóval, és figyelmeztette, hogy tisztelnie kell az egyház tanítását a Mária-jelenésekről. Zovko utóbb, különösen a tévében, valamint az amerikai és nyugat-európai sajtóban azt bizonygatta, hogy maga is látta Szűz Máriát Medjugorjében, s azt is állította, hogy a jelenések a különösen tehetséges hívők, misztikusok és – ahogy mondta – *az imádkozás szerelmesei*nek spontán lelki tapasztalata volt. Természetesen nem volt ok, hogy ne higgyenek a vizionáriusok különleges tehetségében és istenfélésében. Szektás

közegben nőttek fel, mélyen odaadók a katolicizmus iránt, amelyben hangsúlyos az etnicizmus és a második világháborús horvát mártírokra való emlékezés (a gyerekek nem tudtak a szerbek tömegsírjairól). A vizionáriusok nem csak valakik bábjai voltak. Christian, a már említett szakértő rámutat a vizionáriusok önjáróságára más esetekben is, melyek nem hasonlíthatók a medjugorjeihez.¹¹

A nyugati média Zovko barátot mártírként mutatta be, a kommunizmus demokratikus ellenzékének hőseként. A mosztári püspök azonban nem változtatta meg véleményét. 1982-ben egy különleges bizottságot állított fel tizenöt teológusból, pszichológusból és pszichiáterből; három évvel később két tag úgy látta, a jelenések autentikusak, egy tartózkodott, tizenegy szerint pedig ezekben semmi természetfeletti nem volt.¹² A jugoszláv püspöki konferencia és a Szentszék még két bizottságot állított fel. A mosztári püspök hajthatatlan maradt, szerinte a Szent Szűz semmit sem mondott Medjugorjében, ez csak átverés, eufória és a turistáknak szóló előadás.¹³

Időközben a falu világhírűvé vált. 1985-ben mintegy 25 ezer hívő és 80 külföldi és helyi pap gyűlt össze a harmadik évfordulóra. Durva becslések szerint 1988-ban 10 millió zarándok érkezett Olaszországból, Amerikából, Kanadából, Ausztráliából, Ausztriából, Németországból és Franciaországból, de Ázsiából, Afrikából és Latin-Amerikából is.¹⁴ Az olasz Kereszténydemokrata Párt, miután története legnagyobb válságába került a korrupciós botrányok miatt, a pártvezetőknek, tagoknak és támogatóinak is azt javasolta, hogy menjenek el Medjugorjébe megtisztulni és lelkileg megújulni. Flaminio Piccoli, Giulio Andreotti és más pártvezetők magánúton többször is jártak Medjugorjében. Az olasz lapok kiszámolták, hogy csak az olasz turistairodák 10 milliárd dollárt kerestek, a felét annak, ami Jugoszlávia akkori államadósága volt.

1987-ben a jugoszláv rezsim megváltoztatta álláspontját, és bevezették a zarándokok regisztrálását és a napi turistaadó megfizetését. A hazai utazási irodák is elkezdtek foglalkozni a vallási turizmussal, 1988-ban gyorsan egy egész hotelsor épült. Ezerszámra jelentek meg a cikkek, könyvek, videokazetták, pár dokumentumfilm is készült, és egy játékfilm, amelyet az új horvát rendszer finanszírozott, és a rezsimpárti Jakov Sedlar rendezte amerikai csapattal. A nemzetközi orvoscsapatokat meghökkentették a beszámolók. Az első hat vizionáriusból négy továbbra is azt állította, hogy időnként megjelenik a *Gospa*. Marija Pavlović minden hó 25-én átadta az isteni eredetű üzenetet. Miután sikeresen lezárták a Nagy Kilencedet, a horvát püspökség hallgatólagosan támogatta a kultuszt. S miközben teológiai bizottságot állított fel, a Vatikán mégis javasolta a „magánzarándoklatokat” Medjugorjéba.¹⁵ A városkában pedig információs központ nyílt, újabb hotelek és golfpálya. Az új biznissz virágzott, a helyi lakosság életszínvonala nőtt.

Több a miszticizmusnál: a Mária-jelenések politikája

Szűz Máriát máskor és másutt is a nemzeti identitás szimbólumaként használták fel, és a nacionalista mozgalmak hajtóerejévé vált, így például a Jasna Góra-i Fekete Madonna Lengyelország nemzeti jelképe lett a lengyel egyház és a kommunizmus konfliktusában. A Guadalupei Szűzanyát Mexikó támogatójának tartják, és a mexikói identitás jelképe úgy az anyaországban, mint az Amerikai Egyesült Államokban. A Barcelona melletti Montserrat-i Madonna a katalán identitást és az önállóságért folytatott harcot erősítette. Mindez azt jelenti, hogy Szűz Mária joggal tekinthető sok nemzetállam megalapítójának, fegyvernek a nemzet kezében, hogy megalapítsák önálló államukat.

Ha a 20. század történelmi perspektívájából nézzük, mely a nagy ideológiai háborúk százada volt, a medjugorjei csoda a horvát nacionalizmust és antikommunizmust erősítette meg. Nem sokkal Tito halála után jelent meg, az antikommunizmus és etnonacionalizmus, a második világháborúban a központi hatalmakat támogatók egyik színhelyén. A Szűz a portugáliai, azaz a fatimai jelenés 64. évfordulóján bukkan fel Medjugorjében. A *fatimai csodának* és a fatimai mozgalomnak, amely szétterjedt az egész Pireneusi-félszigeten és a katolikus egyházban az egész világon, a kommunizmus elleni harc volt a célja; egybeesett a bolsevik forradalommal és a kommunizmus erősödésével. Az egyház későbbi tanítása szerint a fatimai jelenés *korai figyelmeztetés* volt arra, milyen veszély fenyeget Oroszországból. De a fatimai *titkos üzenetek* jelentését nem a vizionáriusok fejtették meg, hanem XII. Piusz pápa (aki úgymond ismerte, mit is mondtak el a vizionáriusok a papoknak), véletlenül, 1942 és 1943 között, még mielőtt világossá vált volna, hogy a Szovjetunió legyőzi Németországot. Ezek az üzenetek tehát azt fedték fel a pápa előtt, hogy Oroszország hosszú harc és szenvedés után megváltozik majd, és ez a „Szent Szűz utolsó jelenéseikor” fog megtörténni, ami után „a béke uralma” és az újjászületés következik az egész világon.¹⁶ A fatimai mítosz az egyik legsikeresebb antikommunista mobilizáció formájává vált, amit a római katolikus egyház kigondolt és megvalósított.

De a medjugorjei Mária-jelenések nem voltak teljesen összhangban a fatimai mítosz hivatalos verziójával. Aszerint ugyanis a Szent Szűz végső, győzedelmes megjelenésére Oroszországban fog sor kerülni a kommunizmus bukásakor. E fatimai jóslatok perspektívájából nézve a medjugorjei csoda korai volt és téves helyen játszódott le. Az egyház tolerálta, de sosem ismerte el Medjugorjét. II. János Pál pápa 1982. május 13-án Oroszországot Mária *ártatlan szívének* ajánlotta. 1987-ben, a fatimai csoda 70. évfordulóján bejelentették, hogy Szűz Mária megjelent Hrusivban, Nyugat-Ukrajnában. Így aztán 1987-ben, 1954 után másodszor, Mária ismét meglátogatta az ukrajnai uniátus közösséget, míg Kijevben az orosz pravoszláv egyház (a kormány támogatásával) az oroszországi pravoszlávság nagy millenniumi évforduló-

ját ünnepelte meg. Lehet, hogy Oroszország *átváltozott* az ateista kommunizmusból, de a pravoszláv hit mindenképpen megerősödött.

Az ukrajnai jelenések azonban a Medjugorjében zajló balkáni látványosságok árnyékában maradtak. Hrusivot pár ezren látogatták meg, míg emide milliók zarándokoltak el. A fatimai forgatókönyv megsemmisült. S 1987-ben a medjugorjei *Gospa* a horvát vizionáriusok által kijelentette, hogy éppen a medjugorjei lesz az utolsó jelenés.

A Mária-jelenések Hercegovinában és a jugoszláv válság a nyolcvanas években

A katolikus egyház sosem tartotta teljes ellenőrzése alatt a bosznia-hercegovinai hegyvidéket. A 14. században ferenceseket küldtek Boszniába, hogy azt megtisztítsák az úgynevezett bogumil eretnekektől. A 15–16. században a katolicizmusnak vissza kellett vonulnia az előretörő iszlám elől. Pár katolikus ferences rendi kolostor maradt, ahogyan a pravoszláv szerb enklávék is a kolostorok környékén maradtak meg. Ivo Andrić azt írta, hogy a boszniai ferences kolostorok a lelki energia tárolói voltak és a török hatalom ellenállásának színhelyei, s emiatt a nép mindig jobban tisztelte a szerzeteseket, mint az egyszerű papokat.¹⁷ A pápa 1573-ban nevezte ki Anton Matković pátert, aki az első ferences rendből érkező püspök volt Boszniában. A terület osztrák okkupációja, 1878 után a hivatalos egyház a püspöki tekintély és az egyházi szervezet megerősítésére törekedett. Ezzel kapcsolatosan Ivo Andrić azt is megjegyezte, hogy az osztrák megszállás lehetővé tette a ferencesek történelmi missziójának befejezését, privilégiumokat adva a püspököknek és az egyházközségi papságnak. Josip Stadler (1843–1918), aki az osztrák időkben Szarajevó érseke lett, a ferencesek hatásának meggyengítésére törekedett a jezsuiták behozatalával Bosznia-Hercegovinába. Megkezdte a parókiák újraosztását a nem szerzetes papság javára. A ferencesek ellenálltak. Ám maguk is megosztottak voltak Ausztria Bosznia-politikája és a létrejövő nemzeti mozgalmak kapcsán. Az egykor egységes Boszniai Ferences Tartomány, az úgynevezett Bosna Srebrena két részre esett szét. 1846-ban a szerzetesek egy része elszakadt a rend kreševói közösségétől, és Široki Brijegben önálló kolostort alapított. 1892-ben ez lett a hercegovinai ferences tartomány központja. Miközben a negyvenes években a nem szerzetesrendi papság és püspökök a parókiák újraelosztását szorgalmazták, a ferencesek sem Boszniában, sem Hercegovinában nem voltak veszélyeztetve: a 79 egyházközség közül 63-at tartottak meg, továbbá 29 kolostort, öt szemináriumot, pár kórházat, különféle vállalkozásokat és jelentős számú birtokot.¹⁸ A kommunista uralom alatt sok ferences a Bosna Srebrena-i tartományból a testvériség-egység polgári vallásának védelmezője volt. Velük ellentétben a nyugat-hercegovinai szer-

zetesek, akik a második világháború alatt az usztasák oldalára álltak, a jugoszlávság és a kommunizmus ellenében tevékenykedtek, és a horvát állam restaurációjáról álmodtak. A Nyugat-Németországban és másutt vendégmunkásként élő hercegovinaiak pénzügyi segítségével a hercegovinai ferences tartomány a hetvenes években jelentős mértékben összeszedte magát. A nyolcvanas években 80 szerzetesük szolgált 40 parókián.

Mégis, már a hetvenes években a mosztári püspök és a nem szerzetesrendi papság átvettek néhány ferences egyházközséget Nyugat-Hercegovinában, azok erős ellenállása dacára. Hogy ellentmondjanak a hivatalos egyházi kampánynak, a hercegovinai fráterek létrehozták a szerzetesek és laikus hívek szervezetét, melyet Béke és Jóság (Pax et Bonum) neveztek el. A szervezet az egyházi autonómiáért folytatott helyi mozgalommá vált, amely ellenállt a hercegovinai egyházmegyei politikának, és nyilvános támogatást nyújtott a ferencesek öngazgatásának. A Vatikán minden erejével a helyi püspököt támogatta, s a *Romanus pontificibus* pápai dekrétummal 1975-ben elrendelték a ferenceseknek, hogy adják át az egyházközségek többségét a püspöknek s vonuljanak kolostorokba. A szerzetesek otthon és külföldön is támogatásért folyamodtak.¹⁹ Az egyházi tisztségviselők viszont óvatosan jártak el, arra törekedve, hogy elkerüljék a kitartó ellenféllel való konfliktusokat.

A nyolcvanas években megromlottak a katolikus és a pravoszláv egyház közti viszonyok. A medjugorjei mozgalom nagymértékben erősítette a köztük lévő, kifejezett türelmetlenséget. A szerbek és a pravoszláv egyház bizalmatlansággal néztek a Szűzanya megjelenésére. Számukra a medjugorjei *csoda* egyet jelentett: az usztasák ébredését. Az ottani pravoszláv szerbek emlékezetében élők voltak az usztasák által elkövetett borzalmak: az 1941–1942-es usztasa terror alatt Hercegovinát etnikailag félig megtisztították a szerbektől, a térség tele van tömegsírokkal. A barlangok, sziklahasadékok, szakadékok a hercegovinai karszton az usztasák áldozatainak eltemetésére szolgáltak, de ide helyezték el a horvátok tetemeit is – akik a kommunista és a csetnik bosszú áldozatai voltak. Egy szerb szerző által készített temető- és vesztőhelytérkép szerint 17 tömegsír van Medjugorje környékén – négy a közvetlen közelében –, beleértve Mosztárt, Čapljínát és Gabelát is. 1941 augusztusában a ferences rendi Alojzije Mišić akkori mosztári püspök írt a zágrábi püspökhelyettesnek, Alojzije Stepinacnak, hogy az usztasák hat vagon irányítottak a šurmanci állomásra, tele anyákkal, lányokkal és 8 évnél fiatalabb gyerekekkel, majd az áldozatokat a hegyre vezették fel, az anyákat pedig gyerekeikkel együtt élve dobálták a mély hasadékokba.²⁰ Az usztasák ferences rendi támogatása lehetővé tette a püspöknek, hogy diszkreditálhassa a szófogadatlan szerzeteseket.

A nyolcvanas években a mosztári püspök és a hercegovinai fráterek konfliktusban álltak – mint mindig is. De amikor Jugoszlávia szétesése szinte biztosnak látszott, főleg miután Slobodan Milošević került a hatalomra Szerbiá-

ban, sok horvátországi egyházi vezető a hercegovinai Mária-mozgalomra úgy tekintett, mint a horvátországi és a bosznia-hercegovinai horvátok etnikai homogenizációjának eszközére. Így a spliti püspökhelyettes is támogatta a Mária-kultuszt, és a hívőket zárandoklatra buzdította. Amíg ők elfoglalták Medjugorjét, időközben a fatimai *Miasszonyunk „béke királynője”*-nek szobrát körbehordozták Dalmáciában. 1983-ban Alojzije Bavčević – akkor a spliti Katolikus Teológiai Kar rektora – Rómából hozott pár *béke királynője*-szobrot, és szétsztozotta a belső dalmát egyházközségek között. A Madonnákat ol-társzerű ládába pakolták, amelyekre papírt ragasztottak a fatimai üzenettel „Oroszország megváltozásáról”. Ezeknek az *utazó misszióknak* a során jelentették, hogy a Szűzanya megjelent a sinji Mária-templomban és a környező falvakban. Egy 16 éves lány Gala faluból azt mondta, látta Szűz Máriát, s újra megisméltődött a már ismert medjugorjei forгатókönyv. Zárandokok ezrei indultak el a jelenés helyszínére, a buszok letértek a Medjugorjébe vezető útról és a legújabb csoda helyére igyekeztek. A rendőrség körbevette a helyet, átkutatta a házakat, és letartóztatta a látomást átélő lányt és a helyi papokat; a felállított fakereszteket mindaddig eltávolították, amíg a hívők egy kétméte-res betonkeresztet nem állítottak, s ezt már úgy hagyta a rendőrség.

A galai lányt két hét börtönre ítélték „hamis hírek terjesztéséért” és „a közvélemény izgatásáért”. A rendőrségi vizsgálat után a spliti-makarskai egyházmegye három katolikus papja ellen emeltek vádat. A rektort, aki Jugoszláviába hozta az olaszországi szobrokat, és még két papot a sinji körzetből azzal vádolták, hogy megsértették a szövetségi törvényt, mert „idegen országot sértegettek” (azaz Oroszországot). De a vádirat sosem ért el a bíróságra. A spliti püspökhelyettes leállította az *utazó missziót*, hogy kiengesztelje a mind idegesebb hatóságokat, és a fatimai üzenetet kijavította úgy, hogy az „Oroszország” szó helyére a „világ” szó került.

Jugoszlávia püspöki konferenciájának egyes tagjai, így a Nagy Kilenced főszervezője, Franić püspökhelyettes is úgy vélte, hogy a medjugorjei jele-nések támogatást érdemelnek, mert hasznos eszközt jelentenek a kommunizmus elleni harcban, és ez erősíti a horvát nemzeti harcot. A Vatikán, úgy tűnik, ugyanerre a következtetésre jutott. Castellano Cervera, a mariológia szakértője, aki ellátogatott Medjugorjéba is és tanácskozást szervezett a Vatikánban, kijelentette egy amerikai folyóiratnak: „Úgy tűnik számomra, hogy az ember elmehet Medjugorjéba úgy, mint bármelyik szentélybe, hogy felébreszthesse keresztény életét.”²¹ És végül, a jugoszláviai püspöki konferencia 1991. április 9-e és 11-e között Zarában megtartott rendes ülésén kiadták a nyilatkozatot: *non constant de supernaturalitate!* A püspökök kijelentették, mindentől függetlenül, hogy az egyház követni fogja az eseményeket, és különleges pásztor-szolgáltatásokat fog nyújtani, s más szükséges segítséget is a medjugorjei zárandokoknak.²² Az egyház szintúgy elismerte szent helynek Medjugorjét, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy az emberek azért men-

nek oda, hogy „Szűz Máriához imádkozzanak, ami önmagában véve egyáltalán nincs az Egyház tanítása ellenében, hanem kívánatos, így az Egyháznak nincs semmi ellenvetése”.²³ A Medjugorjéről szóló könyvében az amerikai katolikus pap, Richard G. Beyer azt írta, hogy a jelentések alapján, s tekintettel az új (posztkommunista) világra, Medjugorje bevezető a béke új korszakába. Szerinte 1989 júliusában a vizionáriusok elmondták, hogy Szűz Mária azt jelentette ki: „Szeressétek szerb pravoszláv és muzulmán testvéreiteket, és még az ateistákat is, akik üldöznek titeket.”²⁴

Időközben a Szerb Pravoszláv Egyház gondosan figyelt a medjugorjei mozgalmra. Már a '80-as években a szerb egyházi sajtóban kiemelték, hogy a katolikus Szűzanya tömegsírok között jelent meg, ott, ahová a horvát fasiszták ölték szerbek százezreit, akik elutasították a katolikus hitre való áttérést, de azokat is megölték, akik áttértek.²⁵ A szerb történész, Milan Bulajić a jelenéseket a szerbek elleni újabb genocídium bevezetőjének nevezte, ami újra a katolikus egyház esernyője alatt zajlik, akárcsak a második világháborúban.²⁶ Bulajić azt is állította, hogy a letartóztatott ferences rendi Jozo Zovko a medjugorjei gyerekeket fasiszta üdvözlési módra tanította. 1989. június 26-án a Szerb Pravoszláv Egyház szabóra (zsinata) Belgrádban közleményt adott ki a katolikus és pravoszláv egyház közti kapcsolatokról, s megemlíti benne a jasenovaci koncentrációs tábor és a számtalan tömegsír, mint amilyenek a Medjugorje közelében lévőek is.²⁷ 1990 októberében az SZPE a második világháború szerb áldozatainak szentelt emlékévet kezdett meg.²⁸ Először Jasenovacon emlékeztek, majd a ceremóniát átvitték Bosznia-Hercegovinába, Glamočban, Šipovóban, Gackón, Ljubinjában és Mosztár, Čapljina és Čitluk környékén, azaz Medjugorjéhez közel. Innen nem messze, Prebilovacon az SZPE 1991 júniusában kápolnát emelt a „szerb új-mártíroknak”. Itt szándékozták újratemetni az usztasák nyolcszáz prebilováci áldozatát a šurmanci tömegsírból.²⁹

A nyugat-hercegovinai központi megemlékezésre 1991. február 2-án és 3-án került sor a žitomislići kolostorban Mosztár környékén és a Medjugorjétől 15 kilométerre fekvő Prebilovcin. A szerb egyház megszervezte a Medjugorjétől három kilométerre lévő šurmanci és a tíz kilométerre lévő Bivolje Brdó-i tömegsírok kiásását is. Az 1500 áldozat koponyája és csontmaradványai mellett a papok 1941 augusztusára utaltak, amikor a horvátok állítólag 54 szerb családot mészároltak le: „Prebilovcinak mintegy ezer lakosa volt, de csak 156 férfi, 5 nő, 8 lány és 3 gyermek élte túl. Az itteni szemtanúk azt mesélik, hogy az usztasa-katolikus-horvát szomszédai, miközben Prebilovcit és más szerb falvakat rombolták le, azt énekelték: »Pavelić, mit tegyünk a szerbekkel? Kösd őket láncra, dobd a tömegsírba.« Az elvégzett feladat után pedig örömben azt ordította: »Nincsenek a szerbek, nem égnek a gyertyáik, sose fognak azok már fényleni.«”

1991. február 3-án, vasárnap a húszezer ember előtt megtartott misén ott volt Radovan Karadžić is, a boszniai szerbek nacionalista vezére. Pál pátri-

árka nyolc pravoszláv pap nevét említette, akiket együtt kínoztak és öltek meg néhány ezer pravoszláv falusival. A pátriárka kihangsúlyozta, hogy a gyilkosok és kínzók katolikus horvátok voltak, s hogy az áldozatok életüket „táborokban, vérmezőkön és tömegsírokban végezték”, pedig „egyedüli bűnük az volt, hogy nem azok nemzetébe és hitébe születtek, mint akik megkínozták, megölték őket, s élve és holtan is a tömegsírokba hajították”. A mise után a pátriárka felszólította a hívőket, hogy emlékezzenek az áldozatokra, de tartózkodjanak a bosszútól, különösen a fegyvertelen ellenfelek esetében. Vladislav mitropolita ugyanúgy „az esztelenség, a hatalmas fájdalmak és a sok vér idejére” emlékeztetett. A gyűlés végén Radovan Karadžić arra hívta fel a szerbeket, hogy az egyház és a pravoszláv hit körül gyülekezzenek.³⁰

A hercegovinai Mária-jelenések újra a katolikusok és a pravoszlávok közti türelmetlenséget szították fel. Az SZPE tömeges látványosságokat rendezett a Medjugorje környéki tömegsírok körül, amiket a szerb egyháznak és népnek adott pofonként fogtak fel. De a Vatikánban azt gondolták, hogy a hercegovinai mozgalom hasznos az egyház számára. Pave Žanić mosztári püspök egyedül maradt az ellenállásban. Szavai szerint bizonyítást nyert, hogy sok vallásos, látszólag csodaszerű jelenés hallucináció és csalás eredménye volt a történelem során, egyes vizionáriusok később pedig tagadták is, hogy ilyen tapasztalatban lett volna részük, és beismerték tévedésüket.³¹ 1992-ben a pápa nyugdíjba küldte a püspököt. 1990 után a horvátországi nacionalista rezsim kiaknázta a medjugorjei kultusz népszerűségét. 1995-be *Gospa* néven filmet is forgattak horvát-amerikai koprodukcióban, amit Jakov Sedlar, a horvát rezsim hivatásos propagandistája rendezett, s amit az USA-ban, Nyugat-Európában szerény sikerrel mutattak be. E filmben a horvátokat istenfélő és békés katolikusként mutatják be, akik a nyugati demokratikus világhoz akarnak csatlakozni, de ebben megakadályozzák őket a pravoszláv szerbek és a kommunisták. Ugyanakkor a hercegovinai ferenceseket jó pásztorokként mutatják be, akiket nyájuk olyannyira imád, hogy a helyi püspök – aki negatív figura – irigykedik rájuk. A Szent Szűz és az egész Medjugorje, paradox módon, mint a béke és szabadság ereje jelenik meg a filmben. Időközben a medjugorjei *Gospa* teljességgel negatív hatással volt a katolikusok és pravoszlávok közti viszonyra, és megrengette a sérülékeny multietnikus Bosznia-Hercegovina stabilitását. A nyolcvanas évekbéli jelenések nem *a béke és az ima pillanatai* voltak, ahogyan azt a nyugati médiában kitartóan állították, hanem bevezető Bosznia-Hercegovina felosztásába, a háborúba és a népirtásba.

Epilógus

2014 júniusában Európában és Boszniában megemlékeztek az első világháború kitörésének, illetve a sarajevói merényletnek a századik évfordulójáról,

Hercegovinában pedig a Madonna medjugorjei megjelenésének 33. jubileumáról. Hercegovina, az úgynevezett Boszniai Szerb Köztársaság mellett a másik állam az államban a Bosznia-Hercegovinának nevezett, szerencsétlen sorsú nemzetközi projektum keretein belül, amelyet fel kellett volna újítani, és újraegyesíteni a háború által elpusztított országot. Mindkét paraállam a státuszát az etnikai hadseregek által vívott háború és a bűncselekmények révén vívta ki 1992 és 1995 között, továbbá a daytoni egyezménynek köszönhetően, amely tolerálja a feldarabolt köztársaságot, ugyanakkor a bűncselekmények eredményeit nem revideálja, és mindezt úgy pénzeli, hogy az egész nem funkcionál. A háború mellett Nyugat-Hercegovina különleges státuszát a vallási Mária-kultusznak és mozgalomnak is köszönheti, amely 1981 óta fejlődött ki, és amely milliónyi zarándokot vonz Medjugorjéba. Mária csodája, amelyben milliónyi katolikus hisz világszerte, noha azt a Vatikán nem ismerte el, Nyugat-Hercegovinát (a keleti rész főleg a Boszniai Szerb Köztársaság része) az egyik leggazdagabb régióvá tette a Nyugat-Balkánon. A relatív prosperitásnak ezen oázisa a volt Jugoszlávia háborúk által tönkretett vidékeinek tengerében a Szent Szűzön kívül sikerét a tudmani Horvátország bűnözői privatizációjának és a korrupciónak is köszönheti, mely megalapítójának a halála után sem jobb, és amellyel a nagy horvát nacionalista erődnek nevezhető Nyugat-Hercegovina ma de facto mint anyaországával kötődik össze.

Az egyik riport szerint a 33. évfordulón Medjugorjében mind a 35 ezer hely a hotelekben és turisztikai objektumban foglalt volt, amelyek nagy része feketén működik és semmilyen államnak nem fizet adót. Ez, mint a riportert megtudta, nem csak a tulajdonosok hibája, mivel semmiféle állam vagy hatalom e területen nem funkcionál, a tulajdonjogi kérdések rendezetlenek, és Medjugorjében és Čitlukban, a két környékbeli településen nincs még turistaszövetség sem, noha Medjugorje a turizmus olyan mekkájának számít a világban, akár a 140 kilométerre lévő Dubrovnik.³² A dubrovniki, spliti és zágrábi reptereken át Medjugorjéba télen-nyáron érkeznek a zarándokok tömegei. A helyiek reménykednek az autópálya mielőbbi megnyitásában, amely Horvátországban Medjugorje közelében halad el Dubrovnik felé. A helységben és a közeli Čitlukban 18 ezer állandó lakos él, ebből ötezren állandó munkaviszonnyal rendelkeznek, ami sokkal jobb arány, mint a bosznia-hercegovinai vagy akár az EU-tag Horvátországé, amelyben galoppozik a munkanélküliség, a recesszió, a korrupció, a fiatalok elvándorolnak. A medjugorjei horvátok mindig is a munka és a kenyér után mentek, a szocializmusban is tömegesen németországi vendégmunkára. De egyesek visszatérnek, mert Medjugorje most jobb lehetőségeket ígér. Például, így a már említett riport szerint, egy medjugorjei származású szarajevói Németországból tért vissza még a '80-as években, házat épített, és ma magasabb életszínvonalon él, mint németországi korszakában, főleg mert adót nem fizet. A helyi

turizmusban vállalkozókat a cikk szorgalmas és vallásos embereknek festi le, akik úgymond nemrég javasolták a turizmusról szóló törvény meghozatalát, de mivel a Bosznia-Hercegovinai Föderáció nem funkcionál, a térség legjövövelmezőbb biznisze szabályozatlan marad. Egy másik forrás viszont arról számol be, hogy bajok vannak a helyi hatalommal, de a helyi vállalkozókkal is, akad köztük korrupt és bűnöző is. Egy 2014. júliusi felhívás szerint, melyet az aggódo és társadalmilag aktív vállalkozók csoportja adott ki, Medjugorjét az fenyegeti, hogy *a bűnözés régiójává* válik, az ideérkező állami felügyelők korrumpáltak és hatástalanok, hogy sok vállalkozó becsapja a zarándokokat, s még a szervezett bűnözés is jelen van, kábítószert csempészve, a prostitúciót és szerencsejátékokat szervezve.³³

Nemrégiben Horvátországban megjelent Vencel Čuljak doktori disszertációja *Medjugorje jelensége mint a világbrend és a vallási turizmus top helyszíne* címmel. A *Križ života* független portálnak kiemelte: „A Szűzanya jelenése óta, azaz 1981 és 2013 között Medjugorjét 28 millió zarándok/turista látogatta meg, 21 millió külföldi és 7 millió hazai. Évi 90 millió eurós jövedelemre tesznek szert és 1,9 millió éjszakázás történik. 1981-től 2013-ig a vallási turizmus e helyszínének összjövövelme 2,85 milliárd és 65 millió euró volt az éjszakai szálláshelyekből. Az összes jövedelem (43 euró/személy) 32%-a legális, 68%-a viszont illegális úton valósult meg. Jelenleg 18 500 ágy van, 4600 állandó lakosából 1500 van munkaviszonyban, ezek 58%-a azonban nincs bejelentve, feketén dolgozik.” A zarándokok számának és struktúrájának, illetve a származási ország, a vásárlóerő és a vendégek közvetlen költségeinek elemzésével az az eredmény született, hogy 1981 és 2013 között 2,85 milliárd eurónyt költöttek itt a turisták, hogy a külföldi és belföldi zarándokok útiköltsége 8,5 milliárd eurót tett ki, valamint hogy az egyház Medjugorjében ezen időszakban (a donációk nélkül) 290 millió eurós jövedelemre tett, ami összesen 11,6 milliárd eurót jelent. „Egy ilyen gazdasági káosz – hangsúlyozza Čuljak – széles kaput tár meg a bűnözés minden formája és a korrupció előtt.”³⁴

Harminchárom évvel a kánon szerint el nem ismert, de szociológiailag igencsak funkcionális csoda után alig ír vagy beszél valaki a medjugorjei jelenés társadalmi-történelmi kontextusáról, illetve a Medjugorjében elindított mozgalom hatásáról a kommunizmus bukására és az etnikai nacionalizmus felemelkedésére, a háborús és háború utáni bűnözéssel való összekapcsolódásáról, és a Bosznia-Hercegovina megújulása projektjének összeomlásáról, az egyházi-teológiai vitákról és hasonlókról. Ma nagyjából világos, miért nem ismerte el kanonikusan a Vatikán a Szűzanya megjelenését Medjugorjében, annak a pénznek ellenére, ami Medjugorjéből a Vatikánba megy, és ama tény ellenére, hogy katolikusok milliói hisznek e csodában, és ezzel megújítódik a hitélet. A medjugorjei, bizonyított csalást nem az ateistáknak vagy a jügó-nosztalgikusoknak kell leleplezniük. A mosztári püspöki egyházi hatóságok meggyőző dokumentumokat mutattak be az úgynevezett csoda meg-

szervezőinek motívumairól és módszereiről. E dokumentáció a már elhunyt mosztári püspök, Pave Žanića (1918–2000) testamentuma volt, aki mindenről a kritikus '80-as és '90-es években tanúskodott is, mindezt szorgalmasan és öntudatosan, de bürokratikusán is, mindenekelőtt mint egy problematikus terület püspöke. Így a történész szempontjából ez sokkal nagyobb értékű bizonyíték, mint a Medjugorjét tanulmányozó teológiai munkák, amelyek legfeljebb a hívők szűk körét érdeklik. Ugyanis a nyugat-hercegovinai ferencesek szerzetesrendjének leleplezéséről van szó. A medjugorjei csodán kívül e szerzetesrend több száz háborús bűnről is ismert, az usztasáknak nevezett horvát fasisztákról a második világháborúból, akik éppen a nyugat-hercegovinai ferencesek iskoláiban nevelkedtek.

A '90-es évek háborúiban Horvátország innen, Nyugat-Hercegovinából regrutált százszámra igen motivált katonákat, néhány tábornokot és katonai-politikai vezetőket. Dario Kordić is köztük van, aki a szecesszionista paraállam, Herceg-Boszna háborús vezetője volt. A Hágai Nemzetközi Bíróság ítélte el a bosnyák civilek elleni bűnökért, és nemrégiben, letöltött büntetése után, az egyház és a Horvát Demokratikus Közösség nacionalista szélsőségeinek támogatásával újra aktív politikailag, s hősként ünneplik. Ezek a hercegovinai ferences papok – ellentétben az ismert *jó pásztorokkal*, a boszniai ferences rendiekkel, akik már a török hódoltságtól kezdve máig az interkonfesszionális és interentikus békéért küzdenek Bosznia-Hercegovinában – hosszantartó konfliktusban álltak a helyi püspökkel. Nem véletlen, hogy az a püspök, aki e ferencesek ellenfele volt a második világháborúban, elítélte az usztasák tömeggyilkosságait a helyi pravoszláv szerbek ellen, melyekért számos pap is felelős volt. Az 1990-es években is a mosztári püspök ítélte el a horvát szélsőségesek bűncselekményeit.

A mosztári püspökség dokumentációjára hivatkozva (mely *Az igazság tükré – a mosztári püspökség az úgynevezett jelenésekről és üzenetekről Medjugorjében* címmel jelent meg) és más egyházi források alapján egy elemzésben a befolyásos független bosznia-hercegovinai portál nyilvánosságra hozta, hogy a ferencesek milyen üzeneteket írtak a mosztári püspök ellen (akkor Žanić monsignor volt), aztán ezeket odaadták a szemtanú gyerekeknek, akik úgymond kommunikáltak a Madonnával, majd ugyanezen üzeneteket egy csomagban jelentették meg a világban a békéről, szeretetről és hitről szóló üzenetekkel, illetve más tematikus üzenetekkel, attól a céltől függően, hogy mit akartak elérni az úgynevezett Mária-eszmék és -üzenetek kreátorai.³⁵ Így például a Szűzanya egy 1983-as üzenetében *megfenyegette* a püspököt, hogy engednie kell a ferenceseknek az egyházmegyék (*župa*) felosztásánál, valamint a Szűzanyával való kommunikáció tartalmát az egyik szemtanú levélben adta át a püspöknek, amiben a Szűzanya úgymond az utolsó figyelmeztetést adja számára és a lehetőséget a megváltozásra. Ugyane forrás szerint kezdetben mindez rövid ideig tartott volna, azaz a vallásos gyerekek csoportjának

egynapos tapasztalata marad, amikor a Szűzanya be is jelentette, hogy több jelenése és üzenetek nem lesznek. De a helyi ferencesek, akik ezek után az események forgatókönyvírói és rendezői lettek, közbeléptek, ami a televíziós reality show-kra emlékeztet. Idővel az úgynevezett vizionálók világhíressé váltak, ők és családjaik meggazdagodtak, és nem állt érdekükben, hogy a jelenések megszűnjenek, miképp azt a Szűzanya előrevetítette. Még ma is az egyik eredetinek tartott vizionáló küldözgeti a Szűzanya üzeneteit olaszországi luxusvillájából. A hat medjugorjei vizionáló eddig több mint 40 ezer *jelenést* jelentett, ami a medjugorjei fenomént számszerűleg az elsővé teszi a világban a hasonló keresztény jelenségekhez képest (a legismertebb Lourdes 18 jelentéssel és Fatima hattal). Ha ezek lehetnek is az egyének valamiféle különleges misztikus tapasztalatai, Medjugorje nem az – hanem ipar.

A kilencvenes évek közepén, amikor a bosznia-hercegovinai és a horvátországi háborúk a végükhöz közeledtek, a Szűzanya egyes *üzenetei* a medjugorjei csoda gazdasági dimenzióira utaltak. Ekkor a szerencsés és ügyes túlélők meglátták a lehetőséget, hogy meggazdagodjanak, s ugyanígy meglátták a Szűzanyában lévő eszközt az üzletelésre. Így például a Szűzanya egyik ekkori üzenete egy medjugorjei hívőhöz szólt, hogy építsen egy hotelt a zarándokoknak. A Szűzanya ekkor törődött az etnikai homogenizációval is, de a háború utáni Bosznia vallási megtisztításával is, például egyes üzenetek az etnikailag és vallásilag vegyes házasságokra vonatkoztak, tudniillik hogy ezt a Szűzanya nem ismeri el, és megparancsolja a katolikusoknak, hogy csak katolikusokkal házasodjanak. Legutolsó üzenete 2011-ben jelent meg. Látszólag ez politikailag és társadalmilag nem elkötelezett, de lényegében azt kéri a hívőktől, hogy tiszteljék a *status quót* a társadalmi változások eredményeivel szemben. Ez a háborús és háború utáni bűnözés támogatását jelenti, amikor is pár gazdag ember naponta gazdagabbá válik, míg a szegények egyre szegényebbé. Mivel az üzenetet a gazdag medjugorjei vizionárius közvetítette hatemeletes olasz villájából, előfordulhat, hogy a nyugat-hercegovinai ferencesek az egész bizniszt eladták egy új tulajdonosnak, s így a medjugorjei Szűzanya ma a neoliberalis kapitalizmusnak nevezett eszme szolgálatában áll.

(Fordította: Horváth György)

Jegyzetek

- ¹ Hasonló fogalmakkal más katolikus országokban, így Lengyelországban, Írországban és másutt is találkozhatunk, de ezek inkább népi hazafias, semmint vallási kifejezések.
- ² Két tinédzser (Ivana Ivanković és Mirjana Dragičević) 1981. június 24-én értesítette szüleit és a ferenceseket, hogy megjelent előttük valaki, aki Szűz Máriára hasonlít, vagy ahogy a lokális dialektusban mondják, a *Gospára* (*Gospa*). Másnap újra elmentek

- a jelenés színhelyére még két kislánnyal (Vicko Ivanovićyal és Marija Popovićyal) és két kislánnyal (Ivan Dragičevićyal és Jakov Čolóval). A *Gospa* továbbra is megjelent a medjugorjei Hegyalján, de amikor nagyszámú zárándok kezdett el gyülekezni a kopár dinári karszton, és órákon át imádkoztak a nyári hőségben, az előadás, úgymond magának a *Gospának* az ajánlására, átköltözött a helyi Szent Jakab templomba. Még két kislány (Jelena Vasilj és Mirjana Vasilj) állította, hogy naponta beszélget a *Gospával*.
- ³ 1981 és 1997 között több mint 22 milliónyian látogattak el Medjugorjébe. L.: BEYER, Richard J.: *Medjugorje Day by Day*, IN – Ave Maria Press, Notre Dame, 1993.
- ⁴ L.: BLACKBOURN, David: *Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- ⁵ CHRISTIAN, William A. Jr.: *Religious Apparitions and the Cold War in Southern Europe*, In: WOLF, Eric (ed.): *Religion, Power in Local Communities*, Moutron, Berlin, 1984, 253. p.
- ⁶ Pedro Ramet így ír erről: „Amikor 1981-ben beszámoltak az első jelenésekről, az ipari termelés növekedése 4%-ra esett (a hetvenes évekbeli 5%-ról), a gazdaságé pedig 1,25%-ra; a hazai fogyasztás 3,5%-kal csökkent, míg a munkanélküliség 3%-kal 1980-hoz képest (ekkor 808 ezren voltak munka nélkül) [...] Az infláció 1981-ben úgyszintén gyorsan nőtt.” L.: *The Miracle of Medjugorje – A Functional Perspective*, *South Slav Journal*, 1985/8., 17. p.
- ⁷ Žanić ezt implicite (ha nem is kifejezetten) mondta el nekem az 1991. február 4-én és június 15-én adott interjúiban. L.: PERICA, Vjekoslav: *Deset godina kasnije: Novo čudo u Medjugorju* [Tíz évvel később: új csoda Medjugorjében], *Nedjeljna Dalmacija*, 1991. június 30.
- ⁸ Žanić ezt állította a nekem 1990 júliusában Splitben, illetve 1991 februárjában Mosztárban adott interjúiban.
- ⁹ Vego később összeházasodott az egyik apácával, és továbbra is Medjugorjében élt – mint turistavezetők dolgoztak és kis szuvenírzületet tartottak fenn.
- ¹⁰ L.: VUKOVIĆ, Milan: *Čl. 133 KZ SFRJ nad Medjugorjem – Sudski progon fra Joze Zovka*, Helios, Zagreb, 1990.
- ¹¹ CHRISTIAN, William A. Jr.: *Visionaries. The Spanish Republic and the Reign of Christ*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1996.
- ¹² Yugoslav Press on Religion, Contemporary Christian News Service, *Religion in Communist Lands*, Vol. 16, No. 1. (Spring 1988), 84–89. p., 87. p.
- ¹³ *The Mystery of Mary*, *Life*, december 1996, 54. p.
- ¹⁴ A medjugorjei kultusz igen népszerűvé vált Amerikában is. L.: BROWN, Dale: *Journey of a Coach. The Testimony of Head Basketball Coach of the LSU Tigers about the Apparitions of the Blessed Mother of God in Medjugorje, Yugoslavia*, MIR Group, New Orleans, 1989.
- ¹⁵ II. János Pál pápa „nagy érdeklődéssel figyelte az eseményeket, és privátim megerősítette Medjugorje lelki hatását: »Az emberek csak menjenek Medjugorjébe, ha ott imádkoznak, bőjtölnek, megvallják és megbánják bűneiket és megváltoznak«, mondta a pápa 1986-ban”. BEYER: *i.m.*

- ¹⁶ L.: GRAHAM, Robert A.: *The Vatican and Communism during World War II*, Ignatius Press, San Francisco, 1996, 93–94. p.
- ¹⁷ ANDRIĆ, Ivo: *Razvoj duhovnog zivota u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Prosveta, Beograd, 1996.
- ¹⁸ BAX, Mart: The Madonna of Medjugorje. Religious Rivalry and the Formation of a Devotional Movement in Yugoslavia, *Anthropological Quarterly* 63, 2 (April 1990), 63–75. p., 64. p.
- ¹⁹ A medjugorjei csoda népszerűségének köszönhetően a hercegovinai ferenceseknek a nyolcvanas években sikerült e területre hozniuk 140 szerzetest, akik a zarándokoknak hirdették az igét, s 43 egyházközségben és négy kolostorban tevékenykedtek.
- ²⁰ L.: WEST, Richard: *Tito and the rise and Fall of Yugoslavia*, Caroll L. Graf, New York, 1995, 385. p. Továbbá L. még: RIVELLI, Marco Aurelio: *L'arcivescovo del genocidio: monsignor Stepinac, il Vaticano e la dittatura ustascia in Croazia, 1941–44*, Kaos, Milano, 1999.
- ²¹ *The Mystery of Mary*, 54. p.
- ²² *Glas koncila*, 1991. április 12.
- ²³ *Glas koncila*, 1993. augusztus 15.
- ²⁴ BEYER: *i.m.*, 12. p.
- ²⁵ Ezt az adatok a Tanjug állami hírügynökségtől átvették a külföldiek is. Például a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* egyik 1981. decemberi cikkében, amely nagymértékben az egyház pártján volt; 1981 októberében egy melbourne-i újságban is rámutattak e bizarr tényre.
- ²⁶ BULAJIĆ, Milan: *Ustaški zločini i sudjenje Andriji Artukoviću 1986*, Rad, Beograd, 1988.
- ²⁷ *Pravoslavlje*, 1990. november.
- ²⁸ *Crkva: 1991: 1941–1991 Nezaceljene rane na telu Srpske Crkve*, Crkveni kalendar, Sveti arhijerejski sinod, Beograd, 1990.
- ²⁹ 1992 júniusában a kápolnát, ahogyan azt az SZPE állította, a horvátok a levegőbe röpítették. Pál pátriárka tiltakozó levelet küldött az ENSZ-nek. L.: KARAMATIĆ, Marko (szerk.): *Znanstveni skup „Rat u Bosni i Hercegovini: uzroci, posljedice, perspektive”*, Franjevačka bogoslovlja u Sarajevu, Samobor, 1993, 209. p.
- ³⁰ *Pravoslavlje*, 1991. február 15.
- ³¹ *Nedjeljna Dalmacija*, 1991. június 30.
- ³² „Međugorje ima milijun hodočasnika g odišnje, a nema turističku zajednicu” [Međugorjéba évente millió zarándok érkezik, de nincs turistaszervezet], *Slobodna Dalmacija*, 2014. június 23., <<http://www.slobodnadalmacija.hr/BiH/tabid/68/articleType/ArticleView/articleId/248923/Default.aspx>> (letöltve: 2014. 08. 20.).
- ³³ *Druga strana međugorja: Ili uradite kako treba ili pustite da ovo postane regija kriminala!* [Međugorje másik oldala: csináljátok meg úgy, ahogy kell, vagy engedjétek meg, hogy a bűnözés régiója legyen!], 2014. július 6., <<http://dnevni-list.ba/web1/2014/07/07/druga-strana-medugorja-ili-uradite-kako-treba-ili-pustite-da-ovo-postane-regija-kriminala/>> (letöltve: 2014. 08. 20.).
- ³⁴ Profit na crno zahvaljujući navodnim ukazanjima u Međugorju [Profit feketén a medjugorjei, úgymond jelenéseknek köszönhetően], *Križ Života*, 2014. augusztus 14.,

<<http://www.kriz-zivota.com/profit-na-crno-zahvaljujuci-navodnim-ukazanima-u-medugorju/>> (letöltve: 2014. 08. 20.).

³⁵ PANDŽA, Goran: Međugorje - 32 godine šarlatanstva [Međugorje - 32 év sarlatán-ság], *Novosti*, 2013. június 24., <<http://tacno.net/novosti/medugorje-32-godina-sarlatanstva/>> (letöltve: 2014. 08. 20.).